

Integration durch Verfassungsrechtsprechung - Schlaglichter der Rechtsprechung des BVerfG

A. Allgemeine Grundrechtslehren

I. Allumfassender, lückenloser Freiheitsschutz (Art. 2 I GG)

- BVerfGE 6, 32¹ (Elfes), 1957.
- Umfassender Schutz menschlicher Betätigung durch die allgemeine Handlungsfreiheit des Art. 2 I 1 GG.
- Grundlagen der Grundrechtsdogmatik. Verhältnis des Art. 2 I GG zu den speziellen Grundrechtstatbeständen und zum allgemeinen Persönlichkeitsrecht.

II. Das Recht auf Rausch als Exempel der Verhältnismäßigkeit (Art. 2 I GG)

- BVerfGE 90, 145 (Cannabis), 1994; mit zwei abweichenden Meinungen [= abwM].
- Verhältnismäßigkeitsprüfung; Einschätzungsprärogative des Gesetzgebers; schuldangemessene Strafe.

III. Die Geburt neuer Grundrechte: das Recht auf informationelle Selbstbestimmung (Art. 2 I in Verbindung mit 1 I GG)

- BVerfGE 65, 1 (Volkszählung), 1983.
- Recht auf informationelle Selbstbestimmung als Konkretisierung des allgemeinen Persönlichkeitsrechts; Gesetzesvorbehalt und grundrechtliche Anforderungen an Verwaltungsverfahren.
- siehe jetzt auch BVerfGE 120, 274 (Online-Durchsuchung) von 2008: "Grundrecht auf Gewährleistung der Vertraulichkeit und Integrität informationstechnischer Systeme".

IV. Anstaltsinsasse wird Grundrechtsträger: das Ende des "Besonderen Gewaltverhältnisses"

- BVerfGE 33, 1 (Strafgefangene), 1972.
- Geltung der Grundrechte bei Sonderstatusverhältnissen ("Besonderen Gewaltverhältnissen").

V. Grundrechte verändern die Lichtverhältnisse: Ausstrahlungswirkungen in das Privatrecht

1. Freie Meinungsäußerung und zivilrechtlicher Unterlassungsanspruch (Art. 5 I, II GG)

- BVerfGE 7, 198 (Lüth), 1958; BVerfGE 25, 256 (Blinkfuer), 1969.
- Ausstrahlungswirkung der Grundrechte und Interpretation zivilrechtlicher Generalklauseln.

2. Privatautonomie und übermäßige vertragliche Bindung (Art. 2 I GG)

- BVerfGE 89, 214 (Bürgschaften), 1993.
- Garantie der Privatautonomie durch Art. 2 I GG; Schutzpflicht und "gestörte Vertragsparität".

VI. Die objektiv-rechtliche Dimension re-subjektiviert zum Anspruch auf staatlichen Schutz: die grundrechtlichen Schutzpflichten

1. Schutzpflicht und Restrisiko: Die Zulassung friedlicher Nutzung der Atomenergie (Art. 2 II GG)

- BVerfGE 49, 89 (Kalkar I), 1978.
- aktiver Schutz grundrechtlicher Rechtsgüter; grundrechtliche Anforderungen an Gesetzgeber und Verwaltungsverfahren; dynamischer Grundrechtsschutz und zumutbare Restrisiken.

2. Schutzpflicht, Rechtsgüterkollision und Untermaßverbot: Die besondere Situation des Schwangerschaftsabbruchs (Art. 1 I in Verbindung mit 2 II 1 GG und Art. 2 I in Verbindung mit 1 I GG)

- BVerfGE 39, 1 und 88, 203 (Schwangerschaftsabbruch I und II), 1975/1993.
- Verpflichtung zum Schutz des Lebens durch Strafrecht; Verhältnismäßigkeit der Strafdrohung.

VII. Die Schranken schrankenlos formulierter Rechte (Art. 5 III GG)

- BVerfGE 30, 173 (Mephisto), 1971; mit zwei abwM.
- Güter von Verfassungsrang als immanente (ungeschriebene) Schranken der Kunstfreiheit.

B. Einzelne Grundrechte

I. Im Zweifel für die Meinungsfreiheit (Art. 5 I, II GG)

- BVerfGE 93, 266 ("Soldaten sind Mörder"), 1995; mit einer abwM.
- Restriktive Auslegung einschränkender Gesetze; Interpretation mehrdeutiger Äußerungen.

¹ BVerfGE 6, 32 = Entscheidungen des Bundesverfassungsgerichts (amtliche Entscheidungssammlung), 6. Band, S. 32 ff.

- II. *Weltanschaulich-religiöse Neutralität, negative und "positive" Glaubensfreiheit - Kruzifix und Kopftuch im Klassenzimmer (Art. 4 I GG in Verbindung mit Art. 6 II 1 GG)*
- BVerfGE 93, 1 (*Kruzifix*), 1995; mit zwei abwM.
 - BVerfGE 108, 282 (*Kopftuch Ludin*), 2003; mit einer abwM.
 - Sicherung der Glaubensfreiheit innerhalb staatlicher Institutionen.
- III. *Versammlungsfreiheit - Verpflichtung zur Versammlungsfreundlichkeit (Art. 8 GG)*
- BVerfGE 69, 315 (*Brokdorf*), 1985.
 - Verhältnismäßigkeit; Restriktive Auslegung grundrechtsbeschränkender Gesetze.
- IV. *Die "Sitzblockade" - zulässige Provokation oder verwerfliche Gewalt ? (Art. 103 II, 8 GG)*
- BVerfGE 73, 206; 92,1 und 104, 92 (*Sitzblockaden I-III*), 1986 (Stimmengleichheit), 1995 (mit einer abwM); 2001 (mit zwei konträr abwM).
 - Art. 103 II GG; Verbot tatbestandserweiternder Interpretation; Verhältnismäßigkeit.

C. Menschenwürde (Art. 1 I GG)

- I. *Menschenwürde - Recht statt Gnade: zur lebenslangen Freiheitsstrafe (Art. 1 I, 2 II GG)*
- BVerfGE 45, 187 (*Lebenslange Freiheitsstrafe*), 1977.
 - Zulässigkeit lebenslanger Freiheitsstrafe; Rechtsanspruch auf Überprüfung und ggf. vorzeitige Beendigung als Gebot der Menschenwürde.
- II. *Menschenwürde - nicht zum Abschuss freigegeben: zum Luftsicherheitsgesetz*
- BVerfGE 115, 118 (*Luftsicherheitsgesetz*), 2006.
 - Aufopferung des menschlichen Lebens als Verstoß gegen die Menschenwürde.
- III. *Menschenwürde - Grenze der Verfassungsänderung (Art. 1 I, 20 I, III, 79 III GG)*
- BVerfGE 30, 1 (*Abhörurteil*), 1970; mit einer abwM.
 - "streitbare Demokratie"; systematisch-restriktive Auslegung verfassungsändernder Bestimmungen; Anforderungen an ein Ersatzverfahren bei Ausschluss gerichtlicher Kontrolle.
 - siehe auch BVerfGE 109, 279 (*Großer Lauschangriff*), 2004.

D. Weiteres

- I. *Die "wehrhafte Demokratie" und ihre Diener (Art. 33 II GG)*
- BVerfGE 39, 334 (*Extremisten im öffentlichen Dienst*), 1975.
 - Verpflichtung des Beamten zum Eintreten für die "freiheitlich demokratische Grundordnung".
- II. *Auf Umwegen zur Selbstauflösung des Parlaments ? (Art. 68 GG)*
- BVerfGE 62, 1 und 114; 121 (*Bundestagsauflösung I und II*), 1983/2005; mit drei bzw. zwei abwM.
 - Keine Selbstauflösung des Parlaments, kein Ermessen von Bundeskanzler und Bundespräsident; "politische Instabilität" als Voraussetzung der Parlamentsauflösung.
- III. *Die Unzulässigkeit des Ja-Nein oder: kein Theater im Hohen Hause! (Art. 51 III 2 GG)*
- BVerfGE 106, 310 (*Abstimmung Zuwanderungsgesetz*), 2002.
- IV. *Erst den Bundestag fragen! Friedensmissionen auf schwieriger Grundlage (Art. 24 II GG)*
- BVerfGE 90, 286 (*Bundeswehreinsatz*), 1994; mit einer abwM.
 - Rechtsgrundlagen für den Einsatz der Bundeswehr im Rahmen von Bündnissystemen.
- V. *Daß oder dass ? - Lehrer, Schüler und Beamte im Bann der amtlichen Rechtschreibreform*
- BVerfGE 98, 218 (*Rechtschreibreform*), 1998.
 - Möglichkeiten und Grenzen sprachbezogener Regelungen.

Vertiefungshinweis: Einen einfachen Zugang zu Entscheidungen des Bundesverfassungsgerichts ermöglicht das Projekt "Deutschsprachiges Fallrecht (DFR)" von Axel Tschentscher, www.verfassungsrecht.ch. Entscheidungen ab 1.1.1998 sind abrufbar auf der Webseite des Bundesverfassungsgerichts, www.bverfg.de. Eine konzentrierte Auswahl aus den Entscheidungstexten in Buchform bieten Dieter Grimm/Paul Kirchhof (Herausgeber) und Michael Eichberger (Bearbeiter), *Entscheidungen des Bundesverfassungsgerichts*, Band 1 und 2, 3. Auflage 2007. Besprechungen wichtiger Entscheidungen finden sich bei Jörg Menzel (Herausgeber), *Verfassungsrechtsprechung. Hundert Entscheidungen des Bundesverfassungsgerichts in Retrospektive*, 2000, und Thomas Schmitz, *Chronik der Rechtsprechung des Bundesverfassungsgerichts (1994 - 2003)*, www.jura.uni-goettingen.de/schmitz.

**Konstitūcijas iztulkošana kā integrācijas līdzeklis.
Spilgtākās atziņas Federālās Konstitucionālās tiesas judikatūrā¹**

A. Vispārīgas mācības par pamattiesībām

- I. *Visaptveroša, absolūta brīvības aizsardzība (Vācijas Pamatlikuma (Grundgesetz) (turpmāk – Pamatlikums) 2. panta pirmā daļa)*
 - BVerfGE 6, 32² (Elfes), 1957.
 - Cilvēka nodarbošanās visaptveroša aizsardzība ar cilvēka brīvību rīkoties, kas noteikta Pamatlikuma 2. panta pirmās daļas pirmajā teikumā.
 - Pamattiesību dogmatikas pamati. Savstarpējās attiecības starp Pamatlikuma 2. panta pirmo daļu, no vienas puses, un speciālajām pamattiesību normām un vispārējām tiesībām uz personību, no otras puses.
- II. *Tiesības apreibināties kā samērīguma piemērs (Pamatlikuma 2. panta pirmā daļa)*
 - BVerfGE 90, 145 (Cannabis), 1994; ar divām tiesnešu atsevišķajām domām.
 - Samērīguma pārbaude; likumdevēja prerogatīva izvērtēt; ar vainu samērīgs sods.
- III. *Jaunu pamattiesību rašanās: tiesības rīkoties ar personiskiem datiem³ (Pamatlikuma 2. panta pirmā daļa kopsakarā ar 1. panta pirmo daļu)*
 - BVerfGE 65, 1 (Tautas skaitīšana), 1983.
 - Tiesības rīkoties ar personiskiem datiem kā vispārējo tiesību uz personību konkretizējums; likumā ietverti nosacījumi un konstitucionāltiesiskas prasības administratīvajā procesā.
 - tagad skat. arī BVerfGE 120, 274 (Online-pārmeklēšana), 2008: „Pamattiesība uz informācijas tehnoloģiju sistēmu uzticamības un integritātes nodrošināšanu“.
- IV. *Ieslodzītais kļūst par pamattiesību subjektu: “īpašo varas attiecību” beigas*
 - BVerfGE 33, 1 (Ieslodzītie), 1972.
 - Pamattiesību spēkā esamība attiecībās ar īpašu statusu („īpašās varas attiecībās“).
- V. *Pamattiesības izmaiņa savstarpējās pamattiesību un citu tiesību nozaru attiecības: ietekme uz privāttiesībām*
 1. Brīva viedokļa paušana un civiltiesiska prasība par atturēšanos no kādas darbības (Pamatlikuma 5. panta pirmā un otrā daļa)
 - BVerfGE 7, 198 (Lüth), 1958; BVerfGE 25, 256 (Blinkfuer), 1969.
 - Pamattiesību ietekme un civiltiesisku ģenerālklausulu iztulkošana.
 2. Privātā autonomija un pārmērīgas līgumiskas saistības (Pamatlikuma 2. panta pirmā daļa)
 - BVerfGE 89, 214 (Galvojumi), 1993.
 - Pamatlikuma 2. panta pirmajā daļā ietvertā privātās autonomijas garantija; pozitīvais aizsardzības pienākums un „traucētā vienlīdzība, slēdzot līgumu“.
- VI. *Objektīvi tiesiskā dimensija re-subjektivizēta par prasību par valsts aizsardzību: konstitucionāltiesiski aizsargāšanas pienākumi*
 1. Aizsargāšanas pienākums un minimālais risks: atomenerģijas miermīlīgas lietošanas pieļaušana (Pamatlikuma 2. panta otrā daļa)
 - BVerfGE 49, 89 (Kalkar I), 1978.
 - aktīva konstitucionāltiesisku vērtību aizsardzība; konstitucionāltiesiskas prasības likumdevējam un administratīvajam procesam; dinamiska pamattiesību aizsardzība un iespējams minimālais risks.
 2. Aizsargāšanas pienākums, tiesisko labumu un vērtību kolīzija un aizliegums valstij darīt par maz, pildot aizsargāšanas pienākumu: grūtniecības pārtraukšana kā īpaša situācija (Pamatlikuma 1. panta pirmā daļa kopsakarā ar 2. panta otrās daļas pirmo teikumu un Pamatlikuma 2. panta pirmā daļa kopsakarā ar 1. panta pirmo daļu)
 - BVerfGE 39, 1 un 88, 203 (Grūtniecības pārtraukšana I un II), 1975/1993.
 - Pienākums aizsargāt dzīvību ar krimināltiesību palīdzību; soda piedraudējuma samērīgums.

¹ Tulkojumu no vācu valodas veica *Līga Ziedīņa*.

² BVerfGE 6, 32 = Vācijas Federālās Konstitucionālās tiesas nolēmumi (oficiālais nolēmumu krājums), 6. sējums, 32. un turpm.lpp.

³ Federālā Konstitucionālā tiesa, lai apzīmētu šīs tiesības, lieto apzīmējumu *Recht auf informationelle Selbstbestimmung*.

VII. Bez robežām formulēto tiesību robežas (Pamatlikuma 5. panta trešā daļa)

- BVerfGE 30, 173 (*Mephisto*), 1971; ar divām tiesnešu atsevišķajām domām.
- Konstitucionāltiesiska ranga vērtības kā imanentas (nerakstītas) mākslinieciskās jaunrades brīvības robežas.

B. Atsevišķas pamattiesības

- I. *Ja pastāv šaubas, vārda brīvība (Pamatlikuma 5. panta pirmā un otrā daļa)*
 - BVerfGE 93, 266 (*"Zaldāti ir slepkavas"*), 1995; ar vienām tiesnešu atsevišķajām domām.
 - Ierobežojošu likumu restriktīva iztulkošana; neviennozīmīgu izteikumu interpretācija.
- II. *Pasaules uzskatu un reliģijas neitralitāte, negatīva un „pozitīva“ reliģiskās pārliecības brīvība – krucifikss un galvassega klasē (Pamatlikuma 4. panta pirmā daļa kopskarā ar 6. panta otrās daļas pirmo teikumu)*
 - BVerfGE 93, 1 (*Krucifikss*), 1995; ar divām tiesnešu atsevišķām domām.
 - BVerfGE 108, 282 (*Galvassega Ludin*), 2003; ar vienām tiesnešu atsevišķajām domām.
 - Reliģiskās pārliecības brīvības nodrošināšana valsts intitūcijās.
- III. *Pulcēšanās brīvība – pienākums pulcēties miermīlīgi (Pamatlikuma 8. pants)*
 - BVerfGE 69, 315 (*Brokdorf*), 1985.
 - Samērīgums; pamattiesību ierobežojošu likumu restriktīva iztulkošana.
- IV. *„Sēdošā blokāde“ – pieļaujama provokācija vai nievājoša vardarbība? (Pamatlikuma 103. panta otrā daļa)*
 - BVerfGE 73, 206; 92,1 un 104, 92 (*Sēdošās blokādes I-III*), 1986 (Balsu vienlīdzība), 1995 (ar vienām tiesnešu atsevišķajām domām); 2001 (ar divām, pretējām tiesnešu atsevišķajām domām).
 - Pamatlikuma 103. panta otrā daļa; aizliegums paplašināti iztulkot tiesisko sastāvu; samērīgums.

C. Cilvēka cieņa (Pamatlikuma 1. panta pirmā daļa)

- I. *Cilvēka cieņa – taisnīgums nevis žēlastība: par mūža ieslodzījumu (Pamatlikuma 1. panta pirmā daļa un 2. panta otrā daļa)*
 - BVerfGE 45, 187 (*Mūža ieslodzījums*), 1977.
 - Mūža ieslodzījuma pieļaujamība; prasījuma tiesības pārbaudīt un, šajā gadījumā, priekšlaicīgi pārtraukt kā pienākums, kas izriet no cilvēka cieņas.
- II. *Cilvēka cieņa – nedrīkst dot atļauju notriekt: par Gaisa telpas drošības likumu [Luftsicherheitsgesetz]*
 - BVerfGE 115, 118 (*Gaisa telpas drošības likums*), 2006.
 - Cilvēka dzīvības upurēšana kā cilvēka cieņas pārkāpums.
- III. *Cilvēka cieņa – robeža, izdarot grozījumus konstitūcijā (Pamatlikuma 1. panta pirmā daļa, 20. panta pirmā un trešā daļa, 79. panta trešā daļa)*
 - BVerfGE 30, 1 (*Noklausīšanās spriedums*), 1970; ar vienām tiesnešu atsevišķajām domām.
 - „dumpīga demokrātija“; sistemātiski restriktīva noteikumu, kas groza konstitūciju, iztulkošana; prasības aizstājējprocesam, ja tiek izslēgta tiesas kontrole.
 - skat. arī BVerfGE 109, 279 (*Lielais noklausīšanās uzbrukums*), 2004.

D. Citas atziņas

- I. *"Sevi aizsargāt spējīga demokrātija" un tās kalpotāji (Pamatlikuma 33. panta otrā daļa)*
 - BVerfGE 39, 334 (*Ekstrēmisti valsts pārvaldē*), 1975.
 - Ierēdņa pienākums iestāties par „brīvu un demokrātisku pamatkārtību“.
- II. *Apvedceļos uz parlamenta pašatlaišanos? (Pamatlikuma 68. pants)*
 - BVerfGE 62, 1 un 114; 121 (*Bundestag pašatlaišanās I un II*), 1983/2005; ar trim un otrajā gadījumā ar divām tiesnešu atsevišķajām domām.
 - Parlaments nedrīkst sevi atlaist, bundeskancleram un bundesprezidentam nav dota iespēja izdarīt lietderības apsvērumus; „politiskā nestabilitāte“ kā priekšnoteikums parlamenta aiziešanai.

III. *Jā-nē nepieļaujāmība vai: nekāds teātris parlamentā! (Pamatlikuma 51. panta trešās daļas otrais teikums)*

- BVerfGE 106, 310 (*Balsošana par ārvalstnieku uzturēšanas noteikumiem [Zuwanderungsgesetz]*), 2002.

IV. *Vispirms jautāt Bundestag! Miera misijas tiesiskais pamats gandrīz nepietiekams (Pamatlikuma 24. panta otrā daļa)*

- BVerfGE 90, 286 (*Bundeswehr iesaistīšanās*), 1994; ar vienām tiesneša atsevišķajām domām.
- tiesiskie pamati Bundesvēra iesaistīšanai uz saistībām balstītu sistēmu ietvaros.

V. *Daß vai dass ? – Skolotāji, skolnieki un ierēdņi oficiālās pareizrakstības reformas „pavadā”*

- BVerfGE 98, 218 (*Pareizrakstības reforma*), 1998.
- Ar valodu saistītu noteikumu iespējas un robežas.

Literatūra padziļinātai jautājuma pētīšanai: Ar *Axel Tschentscher* vadītā projekta ar nosaukumu „Deutschsprachiges Fallrecht (DFR)“ palīdzību Federālās Konstitucionālās tiesas nolēmumi ir vienkārši pieejami, www.verfassungsrecht.ch. Nolēmumi, kas pieņemti sākot ar 1998. gada 1. janvāri, ir pieejami Federālās Konstitucionālās tiesas mājas lapā, www.bverfg.de. Koncentrētu nolēmumu tekstu izlasi grāmatas formā piedāvā *Dieter Grimm/PaulKirchhof* (izdevējs) un *Michael Eichberger* (redaktors), *Entscheidungen des Bundesverfassungsgerichts*, 1. un 2. sējums, 3. izdevums, 2007. Komentārus par svarīgiem nolēmumiem Jūs atradīsiet *Jörg Menzel* (izdevējs), *Verfassungsrechtsprechung. Hundert Entscheidungen des Bundesverfassungsgerichts in Retrospektive*, 2000, un *Thomas Schmitz*, *Chronik der Rechtsprechung des Bundesverfassungsgerichts (1994 - 2003)*, www.jura.uni-goettingen.de/schmitz.